

ЦИГАНЕНКО О.В.

аспірант кафедри управління

Сумський державний університет

ОЦІНКА ЕФЕКТИВНОСТІ СТРАТЕГІЙ СОЦІО-ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ МІСЬКИХ ТЕРИТОРІЙ

Анотація: В статті досліджено механізм оцінки ефективності виконання бюджетних програм розвитку та запропоновано показники і критерії оцінки ефективності стратегій соціо-еколого-економічного розвитку територій.

Аннотация: В статье исследован механизм оценки эффективности выполнения бюджетных программ развития и предложены показатели и критерии оценки эффективности стратегий социо-эколого-экономического развития территорий.

Summary: The article investigated a mechanism for evaluating the fulfilment effectiveness of budget development programs and proposed indicators and criteria for evaluating the effectiveness of strategies of socio-ecological and economic territories.

Постановка проблеми. В умовах розвитку ринкових відносин в Україні виникла потреба в посиленні регулюючого впливу держави на процеси, що відбуваються при реалізації стратегій соціо-еколого-економічного розвитку.

Одним із найдієвіших способів впливу на ці процеси є розробка ефективних бюджетних програм, що дають змогу інституціям, відповідальним за прийняття рішень, чітко визначити пріоритети, цілі та напрями соціо-еколого-економічного розвитку на коротко-, середньо-, та довгострокову перспективу, а також конкретні заходи, які забезпечують їх досягнення, з визначенням для цього фінансових, матеріально-технічних, інформаційних та ін. ресурсів.

Основною метою затвердження стратегій та програм соціо-еколого-економічного розвитку є вирішення проблем у відповідних сферах із

максимально ефективним використанням ресурсів. Проте бюджетні ресурси завжди обмежені, тому актуальним завданням є пошук найкращих шляхів формування і виконання бюджету, оцінки і моніторингу результативності використання цих коштів.

Проблемам забезпечення сталого розвитку національної економіки, зокрема державної підтримки соціо-еколого-економічного розвитку, присвячені праці таких зарубіжних та вітчизняних науковців, як Ш. Бланкарт, Е. Ведунг, Г. Емерсон, А. Балашов, В. Бакуменко, К. Кульпінська, В. С. Гвоздь [7], М. Кульчитський, З.В. Перун [8], С.О. Левицька [9], Ц.Г. Огонь [11], К.В. Павлюк [12], Н.І. Рубан [13] та ін.

Невирішеними залишаються проблеми визначення ефективності використання бюджетних ресурсів на виконання стратегій соціо-еколого-економічного розвитку, оцінки отриманих результатів.

Постановка завдання. На основі викладеного можна сформулювати завдання дослідження, яке полягає в дослідженні механізму оцінки ефективності виконання бюджетних програм розвитку та визначенні і обґрунтуванні показників і критеріїв оцінки ефективності стратегій соціо-еколого-економічного розвитку територій.

Виклад основного матеріалу дослідження. Відповідно до українського законодавства в стратегії соціо-еколого-економічного розвитку міських територій визначаються цілі та пріоритети розвитку, засоби та шляхи їх досягнення, комплексна система дій органів влади та органів місцевого самоврядування, що спрямовані на ефективне вирішення проблем соціо-еколого-економічного розвитку, досягнення стабільного економічного зростання. Проведення розробки прогнозних і програмних документів сталого розвитку має відбуватися на основі комплексного аналізу демографічної ситуації, стану використання природного, виробничого, науково-технічного, трудового потенціалу. Крім того має проводитись оцінка досягнутого рівня розвитку економіки і соціальної сфери з урахуванням зовнішніх політичних,

економічних, екологічних факторів і очікуваних тенденцій змін впливу цих факторів в перспективі [2, 3, 4].

На жаль, ці вимоги залишаються суто декларативними. Так за висновком Рахункової палати України, за роки незалежності в Україні було прийнято близько 500 державних програм інноваційного розвитку, але кожна з них до цих пір не реалізована повністю [1].

Результати перевірки державних цільових програм соціально-економічного розвитку показали, що бюджетні кошти, спрямовані на реалізацію цих програм, витрачені неефективно. Основними порушеннями, що були виявлені в ході аудиту, є наступні:

- статус програм не відповідає вимогам законодавства, має місце загальний характер програм, відсутність конкретизації напрямків робіт, об'єктів, державних замовників, відповідальних виконавців, очікуваних результатів;

- державна експертиза проектів програм не проводилась;

- мета і напрямки реалізації окремих програм потребують уточнення, а іноді навіть перегляду;

- мають місце порушення при плануванні фінансування програм;

- не визначена відповідальність конкретних осіб за неналежне виконання програм;

- відсутній ефективний контроль виконання програм в цілому та їх окремих етапів [1].

Слід зазначити, що більшість проблем реалізації державних цільових програм пов'язана з неналежним їх плануванням. Державні цільові програми зазвичай мають довгостроковий характер, що викликає потребу у дієвому середньостроковому та перспективному бюджетному плануванні.

З прийняттям Закону України «Про державні цільові програми» був запроваджений програмно-цільовий метод формування державної політики, що вважається найбільш прогресивною та ефективною формою бюджетування [4]. Програмно-цільовий метод передбачає, що будь-які бюджетні видатки мають

бути спрямовані на цілі, які відповідають середньо- або довгостроковій стратегії розвитку. Отже, цілком логічно, що існуючий вітчизняний підхід до планування бюджету на один рік стримує ефективне управління бюджетом та унеможливорює прийняття стратегічних рішень.

На нашу думку, програмно-цільовий метод планування бюджету найбільшою мірою відповідає вимогам забезпечення соціо-еколого-економічного розвитку, адже головною перевагою його застосування є перехід від контролю за цільовим використанням бюджетних коштів до контролю за фактичними результатами надання суспільству бюджетних послуг. Визначення ефективних показників державних цільових програм, проведення їх моніторингу та оцінки підвищує ефективність використання бюджетних ресурсів.

Методи аудиту ефективності виконання бюджетної програми визначені Наказом Головки КРУ України "Про затвердження Методичних рекомендацій щодо проведення аудиту ефективності виконання бюджетної програми" від 15.12.2005 р. №444 [2].

Згідно із Концепцією застосування програмно-цільового методу в бюджетному процесі, схваленою розпорядженням Кабінету Міністрів України від 14.09.2002 р. № 538р. і Правилами складання паспортів бюджетних програм, затвердженими наказом Мінфіну України від 29.12.2002 р. № 1096 одними із складових бюджетної програми визначено показники (кількісні та якісні), які повинні характеризувати результати виконання програми, дати можливість здійснити оцінку використання коштів на її виконання для досягнення визначених мети та напрямів діяльності.

Результативні показники поділяються на такі групи:

1) показники затрат – визначають обсяги та структуру ресурсів, що забезпечують виконання бюджетної програми та характеризують структуру її витрат;

2) показники продукту – використовуються для оцінки досягнення поставлених цілей. Це, зокрема, обсяг виробленої продукції чи наданих послуг

у реалізації виконання бюджетної програми, кількість користувачів товарами (роботами, послугами) тощо;

3) показники ефективності в залежності від напрямів, що реалізуються в ході виконання бюджетної програми, можуть визначатися як:

- витрати ресурсів на одиницю показника продукту (економність);

- відношення максимальної кількості вироблених товарів (виконаних робіт, наданих послуг) до визначеного обсягу фінансових ресурсів (продуктивність);

- досягнення визначеного результату (результативність);

4) показники якості – сукупність властивостей, які характеризують досягнуті результати якості створеного продукту, що задовольняють споживача відповідно до їх призначення та відображають послаблення негативних чи посилення позитивних тенденцій у наданні послуг (товарів, робіт) за рахунок коштів бюджетної програми.

Оскільки результативні показники ефективності та якості повинні характеризувати кінцеві результати виконання бюджетної програми в залежності від напрямів її діяльності, вказувати на її необхідність і відповідність визначеній меті та ефективність використання бюджетних коштів, в НДЕІ Мінекономіки України був проведений аналіз вказаних показників щодо впливу їх на соціально-економічний розвиток країни. Так, результати аналізу понад 100 бюджетних програм України з керівництва і управління у різних сферах діяльності на 2006 рік показали, що серед 243 результативних показників ефективності і 214 - якості відповідно лише 7 і 20 показників конкретно спрямовані на кінцевий соціально-економічний результат [14].

У Методичних рекомендаціях [2] зазначено, що якість управління бюджетними коштами визначається за результатами аналізу досягнення поставленої мети в процесі виконання бюджетної програми за такими критеріями:

- бюджетна програма виконана ефективно;

- бюджетна програма виконана недостатньо ефективно;

- бюджетна програма виконана неефективно.

Саме на цьому етапі визначається проблема, яка заважає ефективному виконанню програми. На жаль, Методичні рекомендації [2] не містять критеріїв ефективності виконання програми.

Окремі дослідники вказують на те, що процедури і методології розробки і реалізації бюджетних програм не повною мірою відповідають вимогам програмно-цільового методу планування. Цілі й очікувані результати багатьох програм сформульовані аморфно, без чітких критеріїв і індикаторів оцінки їхнього досягнення. Внаслідок цього кошти, що виділяються на більшість бюджетних програм, з одного боку, фактично є різновидом кошторисного фінансування виконуваних органами виконавчої влади поточних функцій, а з іншого боку, обсяг цих коштів практично постійно піддається змінам, тим самим виправдовується нечіткість формулювання цілей і результатів програм і недостатня відповідальність за їхнє досягнення.

Вважаємо, що результативні показники повинні відповідати таким критеріям:

- чітко характеризувати результати, бути визначеними кількісно;
- відповідати головним завданням та меті програми;
- бути точними, не відображаючи зайвих деталей;
- послідовно відображати очікувані результати та завдання;
- узгодженими між собою, не допускаючи дублювання та заперечення один одного;
- науково обґрунтованими;
- нести максимум необхідної інформації для подальшої успішної оцінки програми.

Ефективність виконання бюджетних програм в остаточному підсумку вимірюється тим, якою мірою досягається мета. У межах загального критерію, що є орієнтиром для визначення ефективності численних конкретних рішень з окремих питань, застосовуються прагматичні критерії, розроблені в теорії соціального управління.

Формула ефективності будь-якої діяльності:

$$E = \frac{P}{M} \quad (1)$$

де E – ефективність,

P – результативність,

M – мета, яка модифікується в конкретні моделі критеріїв.

Ефективність виконання бюджетної програми (E_p) розглядається як відношення ефекту, отриманого в кінцевому результаті, до витрат на його досягнення, що відображено у формулі (2):

$$E_p = \frac{F}{S} \quad (2)$$

де F – ефект напряму розвитку,

S – витрати на здійснення всіх заходів даного напряму розвитку.

Формалізовано економічну доцільність комплексу заходів як забезпечення максимального ефекту в умовах обмеженого ресурсного забезпечення можна описати математичною моделлю, де максимізація ефекту F визначається за формулою (3), а обмеження витрат S за формулою (4):

$$F = \sum_{i=1}^n f_i \cdot x_i \rightarrow \max \quad (3)$$

де x_i – захід серед множини можливих N заходів,

f_i – ефект i -того заходу.

$$S = \sum s_i \cdot x_i \leq R \quad (4)$$

де s_i – витрати на здійснення i -того заходу,

R – рівень допустимого ресурсного забезпечення [6].

Обмежений рівень бюджетних ресурсів вимагає у органів влади пошуку шляхів їх ефективного використання. Для досягнення результативності використання коштів слід застосувати дієві важелі управління фінансовими потоками та прозорі прогресивні механізми і методи. Одним із таких є

програмно-цільовий метод формування бюджету, який передбачає формування бюджетів у розрізі бюджетних програм, що спрямовані на досягнення наперед визначених результатів.

Для оцінки ефективного виконання програми важливим є визначення системи показників, за допомогою яких аналізується результативність використання бюджетних коштів. Така система показників не повинна бути перевантажена інформацією, бути достатньою для оцінки й аналізу ситуації, визначення проблемних сфер та перспектив розвитку, давати можливість зрозуміти, наскільки показники витрат відповідають показникам продукту й ефективності в розрізі програми.

Але для оцінки ефективності стратегії сталого розвитку територій недостатньо визначення ефективності окремих бюджетних програм. Для оцінки стратегій в якості індикаторів соціо-еколого-економічного розвитку міської території пропонується використовувати наступні.

У економічній сфері:

-темپ росту ВВП на душу населення;

-споживання енергії на душу населення;

-споживання (кількісне і якісне) продовольчої і непродовольчої продукції на душу населення;

-експорт і імпорт товарів і послуг.

У соціальній сфері:

-темп росту населення, %;

-темп росту населення шкільного віку, %;

-загальна тривалість життя (смертність, народжуваність, травматизм, захворюваність);

-темп росту зайнятості населення;

-частка населення, що не має доступу до чистої питної води, живе без каналізації, підвладна дії шкідливих для здоров'я забруднень повітря;

-споживання води на душу населення.

У екологічній сфері:

- ступінь порушення земель;
- забруднення атмосфери і води;
- збереження біологічної різноманітності (кількість видів в загрозовому стані і зниклому);
- викиди CO₂ (т);
- викиди оксидів сірки і азоту, діоксину;
- споживання речовин, що негативно впливають на озоновий шар (т);
- об'єми виробничих і муніципальних відходів (т в рік);
- обсяг виробництва небезпечних відходів (т);
- відновлення природних об'єктів;
- частка територій, що особливо охороняються.

Напрямок і ефективність стратегії соціо-еколого-економічного розвитку, що розробляється і здійснюється органами місцевого самоврядування багато в чому залежить від тієї системи координат, за допомогою якої ця стратегія оцінюється. При цьому така оцінка обов'язково повинна зважати на громадську думку і інтереси населення міста. Щоб швидко і надійно оцінити результативність стратегії соціо-еколого-економічного розвитку міської території, потрібні один або декілька інтегральних показників, які були б досить чутливі до змін ситуації в часі і в просторі, і які можна було б кількісно виміряти на реальній безлічі соціо-еколого-економічних систем різних міських територій. Розробка чутливого до змін, зрозумілого і нескладного для розрахунку інтегрального показника ефективності стратегії соціо-еколого-економічного розвитку міської території дозволяє отримати інструмент для оцінки діяльності органів влади, відповідальних за розробку і здійснення стратегії.

Критерієм оцінки діяльності влади будь-якого рівня, результативності державної, регіональної і місцевої політики є їх відповідність основному закону розвитку людського суспільства, відповідність загальносвітовим соціальним тенденціям. Мірою реалізації цього закону, мірою реалізації головної мети громадського розвитку є соціальна ефективність. Соціальна ефективність

відбиває результативність громадського процесу в цілому, це кінцева, узагальнююча характеристика розвитку будь-якої території або суспільства в цілому.

Для виміру соціальної ефективності, для кількісної оцінки прогресу, досягнутого суспільством, використовуються різні показники, як одиничні, так і інтегральні, наприклад, наступні:

- економічні (рівень виробництва валового громадського продукту, рівень реальних прибутків і споживчих витрат населення та ін.);

- соціально-побутові (забезпеченість житлом, автомобілями, іншими товарами тривалого користування та ін.);

- соціально-демографічні (народжуваність, природний приріст, сальдо міграції, рівень здоров'я населення, тривалість життя, рівень освіти населення);

- соціально-гуманістичні (свобода, рівність та ін.).

У тій чи іншій мірі, з того чи іншого боку кожен з цих показників дійсно характеризує рівень громадського розвитку, проте, жоден з них не є узагальнюючим. Щоб знайти такий показник, потрібно, йти не від теоретичних гуманістичних абстракцій, не від макроекономічних і мікропобутових критеріїв, а від звичайного здорового глузду, від загальноцивілізаційних тенденцій, що проявляються в устрої життя і способі мислення простої людини.

Чого ж хоче, до чого прагнуть більшість населення Землі? За невеликим винятком люди хочуть спокійного і щасливого забезпеченого життя і в достатку. Якщо спробувати знайти коротке визначення такого стану, то стане ясно, що люди хочуть благополуччя. Таким чином, інтегральним показником соціальної ефективності є рівень соціального благополуччя.

Соціальне благополуччя - стан суб'єкта громадського процесу (індивіда, територіальної спільності, суспільства в цілому), що характеризується гармонією між цінностями, інтересами, потребами і можливостями для їх задоволення, тобто спокійним забезпеченим життям і в достатку. Показник рівня соціального благополуччя можна знайти, як відношення між показником рівня життя, що характеризує міру забезпеченості населення якими-небудь

благами, і показником рівня соціальної напруженості, що характеризує міру незадоволення цією забезпеченістю.

Рівень життя відбиває міру задоволення матеріальних і культурних потреб людей і виражається в кількості і якості споживаних людиною благ і послуг. Рівень життя населення неможливо описати одним показником.

Для об'єктивної статистичної оцінки рівня життя населення можна застосувати адитивне перетворення системи нормованих одиничних показників з урахуванням їх значущості, що враховує еластичність цих показників в часі або в просторі. В якості одиничних статистичних показників рівня життя пропонуємо використовувати наступні:

- міграційний приріст (спад) населення на 1 тис. населення, чел.;
- частка осіб з вищою, незавершеною вищою і середньою спеціальною освітою серед населення у віці 15 років і старші, %;
- середньомісячні грошові прибутки на 1 мешканця, тис. грн.;
- роздрібний товарообіг на 1 мешканця, тис. грн.;
- загальна площа облаштованого житла на 1 мешканця, кв. м;
- кількість легкових автомобілів індивідуального користування на 1 тис. населення.

Для суб'єктивної соціологічної оцінки рівня життя населення міста можна також використовувати адитивне перетворення системи нормованих показників з урахуванням їх ваги, що враховує еластичність цих показників в часі або в просторі. В якості соціологічних показників рівня життя пропонуємо прийняти наступні показники, :

- частка населення, що вважає свій стан здоров'я задовільним %;
- середньомісячний грошовий дохід на одного члена сім'ї, тис. грн.;
- частка населення з середнім рівнем грошових прибутків, %;
- частка населення з грошовими прибутками вище за середній рівень, %;
- частка населення, що вважає себе середньозабезпеченим, %;
- частка населення, що вважає себе багатіше за інших, %;

-частка населення, що вважає високі ціни найбільш загрозливою проблемою, %.

Інтегральна оцінка рівня життя населення міста розраховується як середнє арифметичне статистичної і соціологічної оцінок.

Соціальна напруженість - цей стан суспільної свідомості і громадського буття, що формується в результаті розгортання процесу виникнення, розвитку і вирішення протиріч між цінностями, інтересами і потребами суб'єктів громадського життя і можливостями їх реалізації. Рівень соціальної напруженості показує міру розвитку цих протиріч, міру актуалізації соціальних проблем. Рівень соціальної напруженості, як і рівень життя, неможливо описати одним показником - для цього доцільно використовувати як одиничні показники, що ілюструють окремі аспекти соціальної напруженості, так і комплексні, такі, що описують соціальну напруженість як цілісний феномен громадського життя.

Для комплексної об'єктивної статистичної оцінки рівня соціальної напруженості у місті можна застосувати адитивне перетворення системи нормованих одиничних показників з урахуванням їх значущості, визначеної шляхом експертної оцінки методом визначення пріоритетів. В якості одиничних статистичних показників рівня соціальної напруженості можна прийняти наступні:

-чисельність осіб непрацездатного віку на 1 тис. населення працездатного віку, чол.;

-частка зареєстрованих безробітних серед економічно активного населення, %;

-середня тривалість безробіття, міс.;

-кількість зареєстрованих злочинів на 1 тис. мешканців;

-рівень розкриваності злочинів, у відсотках;

-кількість самогубств на 1 тис. мешканців.

Для суб'єктивної соціологічної оцінки рівня соціальної напруженості в місті можна також використовувати адитивне перетворення системи

нормованих одиничних показників з урахуванням їх значущості, визначеної шляхом експертної оцінки. В якості соціологічних показників рівня соціальної напруженості пропонуємо прийняти наступні показники, :

- частка населення, що вважає загрозу безробіття найбільш загрозливою проблемою, у відсотках;

- частка населення, що вважає злочинність найбільш загрозливою проблемою, у відсотках;

- частка населення, що переживає депресію, напругу, роздратування, страх і тугу, у відсотках;

- коефіцієнт задоволеності населення своїм життям;

- частка населення, що вважає, що терпіти важкий стан вже неможливо, у відсотках;

- коефіцієнт соціального оптимізму населення;

- рівень довіри населення державним, правовим і громадським інститутам, у відсотках.

Інтегральна оцінка рівня соціальної напруженості у місті розраховується як середнє арифметичне статистичної і соціологічної оцінок.

На додаток до перелічених вище показників можна використовувати і інші, які з різних сторін описують такий складний феномен, як соціальне благополуччя. Для різних рівнів дослідження, для різних міст і історичних періодів система індикаторів може бути різною. Важливо тільки, щоб у рамках одного дослідження ця система була єдиною.

Висновки з проведеного дослідження.

Виходячи із вищезазначених умов та враховуючи світовий досвід, система результативних показників уміщує показники затрат, продукту, ефективності, якості. А загальна оцінка ефективності виконання бюджетних програм розраховується через визначення взаємозв'язку витрат та ефекту використання бюджетних коштів.

На нашу думку, одним з визначальних критеріїв для оцінки ефективності програм територіального розвитку є їх результативність, тобто максимально

можливе вирішення проблеми та досягнення поставлених цілей на початку програми при мінімальних затратах ресурсів. Оцінка ефективності бюджетних програм не є успішною через брак науково обґрунтованих критеріїв і показників визначення ефективності тієї чи іншої програми. Також, перешкодою є відсутність повної відповідності процедури та методології розробки та реалізації бюджетних програм вимогам програмно-цільового методу планування.

Таким чином, без зрозумілого, прозорого та взаємопов'язаного процесу оцінки ефективності виконання бюджетних програм, а також без наукового обґрунтування показників і критеріїв оцінки ефективності стратегій розвитку міських територій неможливо досягти мети впровадження програмно-цільового методу формування державного бюджету.

Література:

1. Звіт Рахункової палати України за 2009 рік [Електронний ресурс] / Рахункова палата України. – Режим доступу : http://www.ac-rada.gov.ua/img/files/Zvit_2009.pdf.
2. Методичні рекомендації щодо проведення аудиту ефективності виконання бюджетної програми: Наказ Головки КРУ України 15.12.2005 N 444 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.24667>.
3. Про державне прогнозування та розроблення програм економічного і соціального розвитку: Закон України від 23.03.2000 № 1602-III // Відомості Верховної Ради України. – 2000. – № 25. – Ст. 195.
4. Про державні цільові програми : Закон України від 18.03.2004 р. № 1621-IV // Відомості Верховної Ради України. – 2004. – № 25. – Ст. 352.
5. Про затвердження порядку розроблення та виконання державних цільових програм : постанова Кабінету Міністрів країни від 31.01.2007 р. № 106 // Офіційний вісник України. – 2007. – № 8. – Ст. 352.

6. Коваль Л. П. Формування регіональних програм державної підтримки малого підприємництва: автореф. Дис.. на здобуття наук. ступеня канд. ек. наук : спец. 08.00.05 «Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка» / Л. М. Коваль. – Львів. – 2009. – 29 с.

7. Кульпінська Г. К. Програмно-цільовий метод формування бюджету / Г. К. Кульпінська, В.С. Гвоздь // Формування ринкових відносин в Україні. – 2010. – № 26. – С. 174-182.

8. Кульчицький М. І. Формування та виконання бюджету за програмно-цільовим методом / М. І. Кульчицький, З. В. Перун // Фінанси України. – 2005. – № 2. – С. 78-82.

9. Левицька С. О. Інформаційне забезпечення ефективного використання бюджетних коштів / С. О. Левицька // Фінанси України. – 2004. – № 12. – С. 7-22.

10. Ливдар М. В. Програмно-цільовий метод складання бюджету [Текст] / Марта Ливдар // Галицький економічний вісник. – 2009. – № 2. – С. 109-114.

11. Огонь Ц. Г. Програмно-цільовий метод та ефективність бюджетних програм / Ц. Г. Огонь // Фінанси України. – 2009. – № 7. – С. 20-29.

12. Павлюк К. В. Оцінка виконання бюджетних програм: результативні показники / К. В. Павлюк // Фінанси України. – 2005. – № 2. – С. 70-77.

13. Рубан Н.І. Концептуальні засади контролю за виконанням бюджетної програми / Н. І. Рубан // Фінанси України. – 2006. – № 8. – С. 7-12.

14. Шкворець Ю.Ф. Критерії та показники оцінки ефективності програмно-цільового фінансування центральних органів управління з питань науки, інноваційної діяльності й освіти. - [Електронний ресурс] – Режим доступу : iee.org.ua/files/alushta/06-shkvorec-kryteryu_ta_pokaznyku.pdf

Циганенко, О.В. Оцінка ефективності стратегій соціо-еколого-економічного розвитку міських територій [Текст] / О.В. Циганенко // Кримський економічний вісник. — 2013. — № 2, Ч.3. — С. 121-126.